

Krótką historia politycznej ekonomii Iranu w XX wieku

Anti-feudal, anti-colonial, modern, but not imperialist; a truly benevolent foreign power that would, for once, treat Iran with respect, as an agent in her own right, not as an instrument
(USA o Iranie jako potencjalnym partnerze na początku XX w.)
Michael Axworthy, *Iran: Empire of the Mind*, 2008, s. 213

Znajomość Iranu jest dość słaba w kręgach ludzi wykształconych, odwrotnie proporcjonalnie do historii i potencjału tego kraju zarówno politycznego, jak i gospodarczego.

Jeżeli eksperci wypowiadają się na jego temat to w większości w kontekście programu nuklearnego, szantażowania wojną ze strony Izraela, rządziej naruszania praw człowieka, ostatnio z okazji wyboru nowego prezydenta Rouhaniego. Tym bardziej warto w skrócie przypomnieć dzieje, przede wszystkim ekonomiczne, wraz z zarysem współczesnego stanu gospodarki tego kraju.

Celem tego artykułu nie jest stawianie tez ani hipotez, lecz jedynie przedstawienie historii gospodarki Iranu w XX w., która określiła, obok religii, współczesny stan na scenie międzynarodowej tego państwa oraz jego wewnętrzną sytuację społeczną.

W literaturze quasi-naukowej o *virtual history* temat ten byłby niezwykle wdzięczny do podjęcia, bowiem mało jest krajów, które zachowując tożsamość narodową, ciągłość historyczną i terytorialną, poddawane były tak diametralnie różnym zmianom politycznym wewnątrz kraju, jak i zagranicznych sojuszy.

W XX w. dzieje Iranu podzieliłem na pięć głównych okresów związanych z czterema głównymi postaciami: okresem rewolucji konstytucyjnej i przyjęcia jej w atmosferze rozpoczęcia wydobywania ropy i rosnącej ekonomicznej zależności od Wielkiej Brytanii, rządami Rezy Khana samo-

koronującego się szacha i podjętej przez niego próby modernizacji kraju, czasu narodowo-demokratycznego Iranu premiera Mossadeqa, nacjonalizacji i puczu zachodnich służb specjalnych, dyktatury szacha Pahlawiego i jego modernizacji wsi zwanej białą rewolucją oraz ostatniego okresu trwającego do dziś – rewolucji islamskiej Chomeiniego i rentierskiej ekonomii w szyickiej teokracji związanej z jeden strony nuklearnym programem, a z drugiej ekonomicznymi sankcjami.

1. Odkrycie i wydobycie ropy naftowej, koncesje dla Wielkiej Brytanii we współpracy z Persją na niekorzystnych dla niej warunkach. Powstawanie gospodarki rentierskiej z elementami kolonializmu.
2. Lata 30. do połowy 50. XX w. to umiarkowany wzrost gospodarczy wynikający z procesów związanych z budowaniem infrastruktury państwowej, infrastruktury oraz edukacji i usług.
3. Okres regresu irańskiej ekonomii podczas II wojny światowej 1940–1945 oraz konfliktów wewnętrznych 1950–1953, nacjonalizacji.
4. 1953–1978 – lata reformy rolnej, białej rewolucji i utrwalenia zależności od zagranicznych inwestycji i rentierskich dochodów z ropy. Największy wzrost irańskiej ekonomii przypada na dwie dekady: od połowy lat 50. do połowy lat 70.
5. 1978 do dziś – państwowa ekonomia z elementami wolnego, kupieckiego rynku, oparta niemal wyłącznie na handlu dwoma dobrami: ropą i gazem ziemnym, zarządzana przez parapaństwowe grupy wpływu: religijne fundacje i gwardię rewolucyjną.

Główne etapy historii gospodarczej Iranu w XX wieku

1. Rewolucja Konstytucyjna 1906. Odkrycie ropy

Historia XX w. ekonomii Iranu rzeczywiście rozpoczyna się prawie na samym początku tego wieku wraz z odkryciem i rozpoczęciem eksploatacji pierwszego pola naftowego.

W 1901 r. brytyjski milioner rozpoczął negocjacje z szachem na otrzymanie koncesji na wydobycie ropy z Persji, która kosztowała go 20 tys. funtów i 16% zysków dla kraju z całego wydobycia przez następne 60 lat. Koncesja dotyczyła prawa do poszukiwania, wydobycia i sprzedaży za granicę z obszaru ponad miliona km². Koncept okazał się trafny, lecz przerósł

możliwości biznesmena, który przekazał koncesję w 1908 r. brytyjskiemu konsorcjum znanemu od 1909 r. jako Anglo-Persian Oil Company. Koncesja ta oprócz oczywistego wymiaru ekonomicznego miała równie ważne znaczenie polityczne, bowiem była podstawą obecności i wpływów brytyjskich w Iranie i regionie. Pakiet kontrolny akcji rządu angielskiego przewyższał 50% zatem z wyjątkiem kilku prowincji wydobycie ropy i zyski z jej sprzedaży nie należały do państwa irańskiego.

Brytyjczycy w 1908 r. na południowym zachodzie Iranu w Majdan-e Naftun¹ dokonali pierwszego nieprzemysłowego wiercenia.

Wydobycie na skalę przemysłową ropy rozpoczęło się w 1912 r. w Khu-zistanie. W tym też roku zbudowano rafinerię w Abadan i 250 km pierwszego ropociągu.

Umowa koncesyjna z 1901 r. ze względu na jej negatywne konsekwencje dla ekonomii Iranu była podważana przez irański rząd i w 1932 r. została anulowana, ale nowo zawarta także nie była z punktu widzenia interesów tego kraju korzystna.

Pierwsze odkrycia i wiercenia ropy odbywały się w atmosferze budowania nowego ładu politycznego w oparciu o nową konstytucję z 1906 r. Przyjęcie jej przez irański parlament Makles: „was a major event, not just in Iranian history, but in regional and World history”². Przyjęcie nowej i pierwszej w historii Persji konstytucji była próbą realnego budowania niepodległości Persji i uniezależnienia od „Trzech obrzydliwych sióstr: Rosji, Wielkiej Brytanii i Koncesji”, które to w 1907 r. w Petersburgu podpisały konwencję, nawet bez podjęcia próby konsultacji tego z Teheranem o podziale Persji na trzy strefy: rosyjską, brytyjską i środkową obejmującą obszar koncesji, z prawem do nieograniczonej ekonomicznej eksploatacji tych terenów. Konstytucja oparta o belgijską konstytucję formalnie obowiązywała do islamskiej rewolucji z 1979 r.

Członkowie parlamentu Majles składali się z feudalnych właścicieli ziemi, kleru, wpływowej do dziś grupy właścicieli bazarów/kupców, tworząc konserwatywną większość, która pod względem ekonomicznym opowiadała się za tradycyjnym modelem handlu i za zatrzymaniem inwestycji

¹ T. Coville, *Najnowsza historia Iranu. Republika islamska*, Warszawa 2009, s. 157.

² M. Axworthy, *Iran: Empire of the Mind*, 2008, s. 207.

zagranicznych. Wpływy mieli także świeccy nacjonaści i liberałowie – „nowa inteligencja” – opowiadający się za czerpaniem wzorów z modelu zachodniego w opozycji do szyickiego kleru.

Łączyło ich jednak przekonanie o konieczności wzmocnienia niezależności Iranu ze strony zarówno brytyjskiej, jak i rosyjskiej oraz wola przeprowadzenia reform po kończącej się kilkuwiekowej ery Kadżarów.

W 1907 i 1908 r. Majles przyjął pakiet ekonomicznych reform podatkowych i finansów oraz prawnych i edukacyjnych. Iran otrzymał pomoc ekonomiczną w postaci amerykańskiego doradcy finansowego Szustera oraz pożyczki od Wielkiej Brytanii. Starał się on doradzać w sprawach finansowych, a swe wysiłki i rzeczywiste cele angielskich koncernów i rosyjskich polityków opisał w książce pod wszystko mówiącym tytułem *The Strangling Persia* [Dusząc Persję]. Ustanowienie obcokrajowca głównym doradcą finansowym kraju *de facto* oznaczało: „przekazanie im pełnej kontroli nad finansami kraju, co było z jego strony decyzją nieprzemysłaną, ponieważ oddawało ważny wycinek gospodarki w ręce obcokrajowców”³.

Szuster krytykował jednak przede wszystkim wpływy Rosji w Iranie jako państwa, którego celem było doprowadzenie do zrujnowania finansów Iranu, osłabienia go i uzależnienia od interesów brytyjskich i rosyjskich pożyczek⁴. Pożyczki były już wcześniej (1902, 1905) wykorzystywane przez szacha w celach prywatnych w zamian za przekazywanie Rosji ulg celnych. Uzależnienie od Rosji miało charakter korupcyjnego uzależnienia prywatnego irańskiego dworu, który był sponsorowany w zamian za handlowe koncesje⁵. Stopniowo zadłużenie zagraniczne Persji do wybuchu I wojny światowej wzrosło dwukrotnie do 7 mln funtów szterlingów. Stopniowo kapitał i doradcy ekonomiczni rosyjscy i brytyjscy byli wypierani przez niemiecki, który stał się trzecim importerem do Persji.

Rosjanie postawili rządowi irańskiemu ultimatum, z powodu którego niewygodny dla ich interesów gospodarczych doradca Szuster został zmuszony do dymisji. W wyniku bezpośredniej interwencji wojsk rosyjskich w Teheranie doszło do wewnętrznego puczu w rządzie i rozwiązania parlamentu – Majles.

³ B. Składanek, *Historia Persji*, t. III, s. 155.

⁴ M. Axworthy, *Iran: Empire of the Mind*, s. 214.

⁵ B. Składanek, *Historia Persji*, t. III, s. 145.

Jednym z dowodów na kolonialne traktowanie Iranu ze strony Brytyjczyków była próba wymuszenia przez Lorda Curzona brytyjsko-perskiego porozumienia w 1919 r., które *de facto* czyniło z Iranu protektorat z szeregiem podatkowych i militarnych zobowiązań wobec Wielkiej Brytanii. Etapem tego było częściowe przejęcie przez Brytyjczyków Anglo-Persian Oil Company przez rząd brytyjski, który po podpisaniu umowy na dostawę ropy dla marynarki otrzymał miejsce w zarządzie kompanii z prawem liberum veto. Pod koniec I wojny światowej Wielka Brytania w Persji posiadała trzy strategiczne firmy: bank narodowy i emisję waluty, kompanię telegraficzną z całą korespondencją państwową oraz najważniejsze, bo utrzymujące budżet państwa pola naftowe.

Wiek XX to wiek ropy, to szlakiem ropy krwi i religii podążała ekonomia i polityka Iranu. Na początku XX w. głównym – do 70% całości – partnerem handlowym Iranu była Rosja, następne miejsce zajmowały Indie. W latach 40. miejsce Związku Radzieckiego zajęły Niemcy, osiągając 42% całości handlu zagranicznego, na drugim miejscu znalazły się USA (23%). ZSRR pozostawał trzecim głównym partnerem handlowym Iranu.

2. Reza Khan. Próba świeckiej modernizacji

W 1921 r. Reza Khan dokonał puczu, a w 1925 r. został premierem. Od tego czasu tytułował się jako Reza Szach Pahlawi (1925–1941). Koronacja Rezy Khana oznaczała utworzenie nowej dynastii Pahlawich i obalenie sprawującej władzę od XVIII w. dynastii Kadżarów. W 1941 r. koronę od ojca i rządu przejął Mohamed Reza Pahlawi. Czas Rezy Khana to słabe rządy, które były uzależnione od Związku Radzieckiego, zwycięzcy nad dotychczasowym sojusznikiem Rezy Khana, Niemcami, okupującego i eksploatującego ekonomicznie północ Iranu, oraz Wielkiej Brytanii na południu Iranu. Mimo to podejmował on próby stworzenia nowej państwowości w oparciu o wartości świeckie i siłę armii. Podczas jego rządów 40% wydatków budżetowych pochłaniało utrzymanie i modernizowanie armii.

Nowy szach pozostawał pod wpływem nacjonalizmu tureckiego Kemala Atatürka. Reformy Rezy Khana miały na celu modernizację kraju, w tym armii, biurokracji, sądownictwa opartego o prawo świeckie, a w gospodarce redystrybucję ziemi odebranej religijnym fundacjom. W kraju analfabetów Reza Khan prowadził politykę wzorowaną na Turcji poprzez masową edukację zawierającą elementy patriotyczne, takie jak rugowanie

arabskiego słownictwa z języka. Liczba uczniów rosła masowo z 55 tys. w 1922 r. do pół mln w 1938 r., a w szkołach średnich z 3 tys. w 1924 r. do 30 tys. w 1940 r.⁶ W 1933 r. powstał Uniwersytet w Teheranie, a pierwszy doktorat obroniono w Iranie w 1941 r. Czas Rezy Khana to także pierwsza emancypacja kobiet w Iranie, której sprzyjało oficjalne poparcie ze strony rządu dla powstawania kobiecych szkół i zakaz noszenia burek.

W roku koronacji na szacha Iran liczył 12 mln mieszkańców, w większości analfabetów, był krajem słabo zindustrializowanym i zurbanizowanym, zdominowanym przez wsie i małe miasta⁷. Reza Khan starał się modernizować kraj przez budowę nowej infrastruktury transportowej, w ciągu dekady liczba dróg powiększyła się pięciokrotnie z 5 tys. W 1927 r. do 24 tys. w 1938 r. Także liczba sieci kolejowych znacznie się powiększyła z 250 km w 1925 r. do 1700 w 1938 r. W ciągu dekady zbudowano rentowną Kolej Transirańską ze stolicy na południe kraju.

Rozwój rolnictwa byłby większy, gdyby nie „gospodarka koczownicza”⁸ obecna na dużym obszarze Persji zamieszkanym przez tradycyjne, wielowiekowe klany nomadów przywiązanych do przestarzałych i czasowych form uprawiania ziemi oraz własność feudalną wielkich posiadaczy ziemskich, którzy wydzierżawiali chłopom ziemię na krótkie umowy. Prawie 90% mieszkańców wsi pozostawała bezrolna⁹.

O tym, jak duży był to problem, świadczy to, że próba jego rozwiązania była po kilku dekadach najważniejszym wydarzeniem społeczno-ekonomicznym (patrz: biała rewolucja).

Głównym źródłem dochodów za rządów Rezy Khana stała się ropa, której wydobycie w ciągu 20 lat jego panowania wzrosło czterokrotnie z około 2 mln w 1921 r. do ponad 8 mln w 1940 r. W 1932 r. szach cofnął Brytyjczykom koncesję na wydobycie ropy, co o mało nie zakończyło się konfliktem zbrojnym z tym krajem oraz interwencją w Trybunale Międzynarodowym w Hadze.

Reza Khan starał się prowadzić politykę niezależną zarówno od ZSRR, jak i USA, czego konsekwencją była decyzja o neutralności Iranu podczas II wojny światowej (podobnie jak podczas I wojny światowej) pomimo wy-

⁶ M. Axworthy, *Iran: Empire of the Mind*, s. 228.

⁷ Ibidem, s. 226.

⁸ B. Składanek, *Historia Persji*, t. III, s. 165.

⁹ Ibidem, s. 168.

rażnych sympatii szacha do nazistów. Upadek carskiej Rosji miał początkowo korzystne znaczenie dla gospodarki Persji, bowiem bolszewicy anulowali sięgające kilkudziesięciu milionów rubli w złocie długi oraz oddali Persji jej morskie obszary na Morzu Kaspijskim, linie kolejowe oraz telegraficzne. Stopniowo Rosję, a potem ZSRR oraz Wielką Brytanię w kontraktach handlowych zastępowały Niemcy, stając się głównym importerem w latach 30. z 50-procentowym udziałem w handlu zagranicznym Iranu.

Amerykańskie towarzystwa naftowe miały natomiast duży wpływ na politykę budżetową Iranu, wywierając naciski na rząd w sprawie korzystnych warunków na nowe koncesje poprzez wysyłanie kolejnych doradców ekonomicznych po Szusterze, którego paradoksalnie, jako jedyne, rząd Iranu docenił, zapraszając bezskutecznie do dalszej współpracy. Stany Zjednoczone początkowo liczyły na Iran jako na idealnego partnera na Środkowym Wschodzie w przeszłości.

Cała historia Iranu w XX w. aż do drugiej dekady XXI w. pokazała, że zarówno politycznie, jak i ekonomicznie poszła w przeciwnym kierunku.

3. 1941 r. Rządy Mohameda Rezy Pahlawiego, syna Rezy Khana Związek Radziecki po pokonaniu w tym regionie Niemców, którzy byli sojusznikiem Rezy Khana, rozpoczął okupację północy Iranu i jego ekonomiczną eksploatację, natomiast na południu Iran dostał się pod okupację brytyjską. Chociaż polityka szacha odniosła pewne sukcesy zwłaszcza w edukacji i infrastrukturze transportowej, to nie udało mu się zbudować na wzór Ataturka świeckiego, narodowego, nowoczesnego państwa. Przyczyniły się do tego czynniki zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne, do tych drugich zaliczyć należy przede wszystkim silną opozycję ze strony religijnego duchowieństwa, religijny konserwatyzm na wsi oraz silną, wpływową, konserwatywną warstwę kupców – baazarian – krytykującą każde otwarcie na inwestorów zagranicznych z jednej strony, a z drugiej przeciwstawiającą się nadmiernej monopolizacji sfery ekonomicznej przez państwo włącznie z cenami. Lata 20. XX w. to czas ogólnoswiatowego wzrostu gospodarczego, na czym w pewnym stopniu korzystała także ekonomia Iranu.

Bilans rządów autorytarnych Rezy Khana był słaby, jednak biorąc pod uwagę okoliczności, w jakich zaczynał, i sytuację międzynarodową, był dla Iranu, na miarę ówczesnych możliwości korzystny. Zmienił kraj na lepszy, lecz nie potrafił rozwiązać jego problemów. Wrogowie i eksploratorzy

ekonomicznej ziemi Iranu byli silniejsi. Royalties, czyli finansowe, niskie zobowiązania wobec budżetu Iranu ze strony AIOC, opłaty koncesyjne nie wystarczały na sfinansowanie planów modernizacyjnych.

4. Mohammad Mossadeq. Nacjonalizacja

Lata 1946–1955 to czas wpływu Frontu Narodowego oraz silnej pozycji premiera Mossadeqa, który od 1951 r. dążył do zerwania z kolonialnym charakterem ekonomii Iranu poprzez przeprowadzenie szerokiej nacjonalizacji przemysłu naftowego pod kontrolą korporacji brytyjsko-amerykańskich. (Anglo-Iranian Oil Company).

Aby pokazać, jak duże straty ponosił naród irański, wystarczy wspomnieć, że w 1951 r. AIOC po opłaceniu podatków odnotowała zysk 40 mln dolarów (dziś to 112 mln), z czego Iran miał otrzymać 7 mln lub 17,5% zysku wydobycia ropy na terytorium własnego państwa. Do lat 50. ropa z Iranu stanowiła aż ponad 60% całości eksportowanej do Wielkiej Brytanii ropy z tego regionu. W 1951 r. doszło do nacjonalizacji brytyjskiego Anglo-Iranian Oil Company w skutek decyzji irańskiego parlamentu Majiles i premiera Mossadeqa, którego władza faktyczna wówczas była większa niż szacha. Melis oraz senat podjęły decyzję o nacjonalizacji jednogłośnie przy poparciu całej opinii publicznej Iranu.

Decyzja ta miała olbrzymie konsekwencje zarówno ekonomiczne, jak i polityczne. Poparcie narodu irańskiego dla premiera oraz podejmowanie samodzielnych strategicznych decyzji wbrew lub z pominięciem decyzji szacha spowodowały jego ucieczkę za granicę. Wkrótce potem decyzja premiera mająca na celu zerwanie kolonialnego charakteru kontraktów z Brytyjczykami na wydobycie ropy na zasadach niekorzystnych dla przemysłu irańskiego spowodowała polityczną kontrakcję, której podłożem były decyzje ekonomiczne mające na celu zachowanie dotychczasowego *status quo*, tj. zachowania własności przez brytyjskie konsorcjum. Rząd brytyjski groził premierowi Iranu interwencją zbrojną i zajęciem znacjonalizowanych terenów roponośnych AIOC. Próby mediacji przez Międzynarodowy Trybunał z propozycją podziału zysków po 50% zostały odrzucone zarówno przez Iran, jak i Wielką Brytanię.

Wspólnie z CIA w 1953 r. doszło do licznych prowokacji skierowanych przeciw nacjonalistycznemu rządowi Mossadeqa, w tym wykorzystania rzekomej groźby wpływów ZSRR i komunizmu i wreszcie nielegalnego

przewrotu i obalenia demokratycznego rządu. Krótki okres narodowo-demokratycznego Iranu próbującego pozbyć się kolonialnej okupacji i odbudowy ekonomii w oparciu o suwerenne wykorzystanie naturalnych, bogatych złóż Iranu, takich jak ropa i gaz ziemny, zakończył się wraz z powrotem szacha i amerykańskimi i angielskimi doradcami politycznymi i ekonomicznymi. W odpowiedzi na nacjonalizację przemysłu naftowego Brytyjczycy wprowadzili sankcję, wycofując swoją infrastrukturę, doradców, pracowników, co doprowadziło do upadku tej gałęzi przemysłu.

W efekcie obalenia legalnego narodowego premiera, powrotu szacha wraz z brytyjskimi i amerykańskimi naftowymi przemysłowcami i stworzeniem wraz z izraelskimi służbami wszechobecnej Narodowej Organizacji Bezpieczeństwa –SAVAK – kontrolującej i łamiącej zarówno prawa człowieka, jak i interesy gospodarcze zagranicznych i posłusznych szachowi potentatów naftowych nacjonalizacja poniosła klęskę. Narodowa Irańska Kompania Naftowa (National Iranian Oil Company NIOC) została zmuszona do podziału zysków z wydobycia z irańskiej ziemi ropy z kilkoma, głównie brytyjskimi przedsiębiorstwami. Kontrolę nad polityką gospodarczą i ekonomią polityczną Iranu przejęła podlegająca szachowi utworzona w 1957 r. wraz z Izraelem i USA policja polityczna, jak pokazały dalsze dzieje kraju – na masową skalę łamiąca podstawowe prawa obywateli Iranu i posiadająca agenturę i międzynarodowe wpływy jeszcze na początku zielonej rewolucji. Skutecznie zwalczała opozycję zarówno narodową, religijną, jak i komunistyczną, uniemożliwiając podjęcie jakiegokolwiek debaty nad niezależnością gospodarczą Iranu, zamykając i torturując w więzieniach studentów, profesorów, robotników i przedsiębiorców. Sprawa nacjonalizacji strategicznych zasobów energetycznych Iranu i głównego źródła wpływu do budżetu została oddalona o kilka dekad. Demokratycznie wybrany premier nacjonalista został skazany na śmierć po nielegalnym puczu, ułaskawiony zmarł, cały czas przebywając w areszcie domowym w 1967 r.

5. Biała Rewolucja. Reforma rolna

Czas po upadku Mossadqą nazwano Białą Rewolucją, której autorami ekonomicznymi w dużej części byli politycy prezydenta USA Kennedyego. Rozpoczęła się ona jeszcze w 1953 r., kiedy to rząd irański, pod przymusem Amerykanów i Brytyjczyków doprowadził do reprivatyzacji przemysłu naftowego i zawarcia nowych kontraktów na wydobycie ropy pod

zmienionym szyldem dla British Petroleum. Iran otrzymał w zamian za to pomoc technologiczną i *know-how* ze strony USA oraz kredyty przede wszystkim dla sektora prywatnego. Na początku lat 60. MFW wprowadził w Iranie Economic Stabilization Program, którego celem była stabilizacja ekonomii tego kraju. Był to czas wdrożenia drugiego planu ekonomicznego rozwoju państwa. Początek lat 60. to wdrażanie programu industrializacji kraju, którą szach rozpoczął od wsi. W 1962 r., zaraz po rozwiązaniu Majles, wprowadził prawo rozpoczynające reformę rolną.

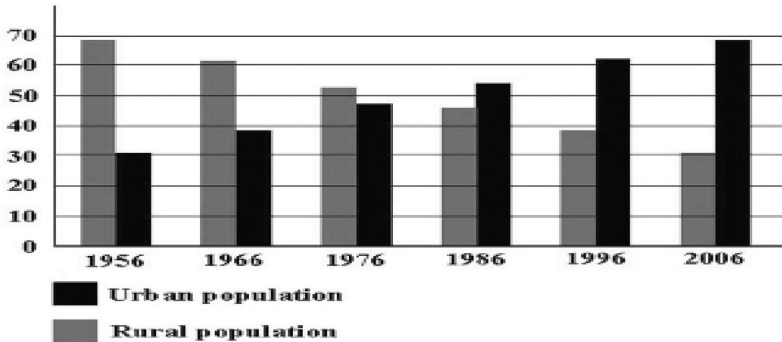
Jednym z najważniejszych ekonomicznych osiągnięć Białej Rewolucji było przeprowadzenie reformy rolnej. Inicjatorem reformy nie był bynajmniej rząd tego kraju, lecz rząd USA, który ze względów politycznych, dążąc do zachowania politycznego *status quo*, dbał w imieniu Pahlawiego o zapobieganie społecznemu niezadowoleniu. USA diagnozowały, w oparciu o analizy społeczno-ekonomiczne, że przeprowadzenie takiej reformy na terenach pozamiejskich tylko ustabilizuje sytuację kraju, co zapewni kontynuowanie pożądanego polityki zgodnej z interesami tego kraju. Brak reformy rolnej mógłby prowadzić do konfliktu – rewolucja chłopów i wzrost poparcia dla idei komunistycznych – który naruszałby podstawy władzy cesarza, a jednocześnie przeprowadzenie jej nie kolidowało z ekonomicznymi (ropa) interesami USA.

Całość reformy rolnej była rozciągnięta w czasie od, jeszcze nieformalnie, 1959 r. aż do 1964 r., przez cały czas z asystą doradców z administracji prezydenta USA oraz MFW. Głównymi elementami reformy rolnej i całej Białej Rewolucji było wykupywanie lub konfiskowanie ziemi wielkich obszarów wiejskich, przekazywanie jej uboższym chłopom oraz rozciągnięcie na terenach wiejskich administracji rządowej, której celem była kontrola pracy na wsi. W okresie rozpoczęcia reformy rolnej w 1962 r. więcej niż 10% ziemi na wsi leżała ugorem, była uprawiana rzadko przez sezonowych chłopów, a raczej migrujące plemiona, a tylko znikomy procent z 60 tys. wsi był zmechanizowany i miał sprzęt rolniczy.

Reforma udała się w niewielkim stopniu, bowiem centralne zarządzanie nie przewidziało masowej ucieczki, także ubogich chłopów, do miast i pozostawiło wielkie obszary ziemi nietknięte i nadal ubogie. Wywłaszczeni posiadacze ziemscy majątki, finansowe zasoby, wiedzę i kapitał kulturowy przenieśli do miast. Także chłopów w poszukiwaniu lepszej płacy, pozbawie-

ni niskich, ale stałych dochodów z folwarków, przenosili swe życiowe interesy do miast. Paradoksalnie rezultatem reformy rolnej była postępująca urbanizacja i rozwój miejskiej infrastruktury¹⁰.

Wykres 1. Zmiany w populacji miejskiej i wiejskiej w Iranie na przestrzeni dwóch dekad. Urbanizacja narodu

Źródło: A. Rastandeh, *Land reform in Iran and its effects on rural landscapes*, Teheran 2009.

Ponadto doprowadziło to do zerwania społeczno-ekonomicznych związków z islamskim klerem, pozbawionym możliwości dalszego czerpania zysków za pośrednictwem swych religijnych fundacji na wsi, i z wiejskimi feudałami pozbawionymi majątków. Pod tym względem zerwanie feudalnych uzależnień, wykorzystywanie feudalnych chłopów, brak prawnej i administracyjnej realnej kontroli przez państwo terenów wiejskich zostały po części podczas Białej Rewolucji zrealizowane. Celem rewolucji jednak w założeniach miało być zbudowanie podstaw do rozwoju nowoczesnej gospodarki kapitalistycznej z elementami polityki społecznej oraz wykształcenia dużej klasy średniej, a tak się jednak nie stało.

Nacjonalizacja dużych obszarów wiejskich i dystrybucja ziemi pomiędzy uboższych chłopów to pozytywne skutki reformy rolnej. Została zniszczona wielowiekowa tradycyjna kultura tych obszarów, zastąpiona przez quasi-wiejsko-miejski krajobraz społeczno-ekonomiczny.

¹⁰ P. Alizadeh, *The Economy of Iran*, London 2000.

Ponadto jej pozytywnymi i trwałymi skutkami było stworzenie infrastruktury na wsi: zbudowano nowe drogi, szkoły, szpitale, elektryfikację oraz infrastrukturę nawodnienia wsi. Pozwoliło to na dużą mobilność chłopów, którzy nie tylko uciekali do miasta, ale i mogli zakładać gospodarstwa rolne na bardziej żyznych glebach. Skutkiem reformy rolnej – rozbitcia feudalnej struktury i budowy wiejskiej infrastruktury – była bardzo duża mobilność ludności, zarówno posiadaczy ziemskich, jak i chłopów, zarówno ze wsi do miasta, jak i na obszarze irańskich wsi. Ważnymi osiągnięciami reformy było zwalczanie analfabetyzmu na terenach wiejskich, poprawa tam praw kobiet i zaangażowanie ich do szerszych niż tradycyjne prac, stworzenie możliwości mobilności chłopów częściowo wymuszonej przez rozbitcie związków i tradycji plemiennych.

Jednak naruszyła ona interesy pozostałych wpływowych grup irańskiego społeczeństwa, oczywiście poza feudalami, klerem oraz ugruntowaną w irańskiej historii i społeczeństwie wpływową grupą kupiecką – bazzarian (od bazarów – miejsc pracy). Jak bliska przyszłość pokazała, wszystkie one miały olbrzymi wpływ na kolejny dramatyczny zwrot w ekonomicznej historii Iranu.

Ekonomia Iranu, w zasadzie bez względu na to, do kogo należała realna czy legalna władza, jest gospodarką regulowaną, zarządzaną przez wyznaczanie sobie (znanych z PRL-u) prób realizowania zarządzanych przez państwo kilkuletnich planów, których do dziś było kilka. W czasach republiki irańskiej wyznaczano okresy pięcioletnie.

Lata 60. i 70. to wzrost PKB, wzrost inwestycji w sektor publiczny dzięki wzrostowi cen ropy w latach 70. Inwestycje w sektor publiczny przewyższały o 50% sektor prywatny.

Doktryna ekonomiczna, w odróżnieniu od socjalizmu, nazwana została przez rządzących korporacjonizmem opartym o „społeczną sprawiedliwość”, z istniejącą własnością prywatną i prywatnymi środkami produkcji, ale z silną rolą państwa, regulacją państwa w gospodarce w celu stymulowania wzrostu ekonomicznego. Okres keynesizmu w ekonomii Iranu.

Rola państwa miała na celu odbudowę mocarstwowego, w nawiązaniu do starożytnej Persji, charakteru państwa poprzez inwestycje w przemysł ciężki/zbrojenia i rozwój infrastruktury Iranu oraz trzeci filar państwa opiekuńczego (*welfare state*).

Podobnie jak dziś ekonomia Iranu podczas rządów szacha oparta była na ropie, dającej około 80% dochodów budżetu. W czasie wzrostu cen tego surowca na międzynarodowych rynkach wzrost PKB w latach 1973–1977 wynosił corocznie powyżej 8%, a budżet w tych latach podwoił się z 60 do 120 mld. Sprzyjało to planom modernizacji Iranu przez szacha, który dążył nie tylko do utrzymania jednej z największych armii świata, ale i ustanowienia Iranu jednym z pięciu najbardziej uprzemysłowionych państw świata do końca XX w. Plany te, jak pokazała bliska przyszłość, okazały się nieco wygórowane. Z 2 mld w dolarach amerykańskich nadwyżki budżetowej na początku lat 70. Iran zanotował spadek do ponad 7 mld deficytu u progu Zielonej Rewolucji.

6. Zielona Rewolucja. Islamska Republika Iranu¹¹

Miała wielkie znaczenie dla rozwoju, a właściwie regresu ekonomii Iranu. Złożyło się na to bardzo wiele czynników. Przede wszystkim typowe dla wielu teokratycznych rządów traktowanie tego wymiaru rzeczywistości jako wtórnego wobec religijnej ideologii. Po drugie zmiana sojuszy politycznych i gospodarczych ze względu na ideologię szyicką, krytyczną, a nawet wrogą wobec innych – sunnickich państw. Po trzecie ideologia charyzmatycznego przywódcy Chomeiniego i podkreślanie roli Iranu jako przywódczej w świecie islamu zdominowanego przez Arabów wpłynęła negatywnie na ekonomiczne relacje z sąsiadami z Zatoki Perskiej aspirującymi do tych samych planów. Wreszcie tragiczna w skutkach dla ekonomii Iranu była wyniszczająca wieloletnia wojna z Irakiem (1979–1987). Była to najdłuższa duża wojna w minionym wieku, a jej ekonomiczne konsekwencje dla obu krajów były katastrofalne. Wojnę, trzeba przypomnieć, rozpoczęła agresja ze strony Iraku i Saddama Husseina, który w początkowej fazie zajął część Iranu. W czasie wojny zginęło milion Irańczyków. Iran spośród państw arabskich uzyskał poparcie tylko ze strony Syrii, a pomimo deklarowanej neutralności państw zachodnich militarnie wspierały one Irak, Chiny natomiast oferowały broń obu walczącym stronom. W 1984 r. Irak zaatakował flotę irańską w Zatoce Perskiej, dążąc w ten sposób do zniszczenia eksportu ropy dokonującego się głównie tą drogą. W 1978 r. dochód narodowy spadł o 40%, ponad 1,5 mln ludzi straciło domy, zniszczone zostały: rafinerie, fabryki, budynki rządo-

¹¹ P. Alizadeh, op.cit.

we, drogi, mosty, porty, system irygacyjny¹². Eksport ropy jednak Iran zdołał dość szybko odbudować, a zniszczenie przestarzałej rafinerii w Abadanie miało w konsekwencji dobre skutki, gdyż wymusiło modernizację przestarzałych technologii¹³.

Trwające niemal od początku rewolucji islamskiej sankcje gospodarcze nałożone przez USA zostały przyjęte także przez inne państwa. Była to solidarna odpowiedź tzw. Zachodu na próby prowadzenia przez Iran suwerennej polityki w zakresie programu nuklearnego. W 1979 r. USA zakazały importu z Iranu i zamroziły irańskie zasoby finansowe na terenie USA, w 1987 r. ponowiono zakaz importu z Iranu, a w 1995 r. rozszerzono sankcje na inne inwestycje przez USA w tym państwie.

Konsekwencją sankcji była izolacja kraju, brak możliwości dywersyfikacji ekonomii opartej o jeden, dominujący surowiec oraz niemożność partycypowania w światowym wzroście ekonomii globalizacji, co potrafiły znakomicie wykorzystać Chiny.

Skutkiem takiej polityki były drenaż surowców, wzrost inflacji oraz stagnacja w rozwoju klasy średniej. Powołując się na równościowe elementy ideologii socjalistycznej, obecne w większości tego typu społecznych rewolucji, doszło do konfiskaty prywatnych zakładów przemysłowych oraz banków. Konsekwencją tego było określenie czynnika nierówności Giniego na poziomie z lat 60.¹⁴

Dodatkowo ze względu na system koncesyjny decyzje o charakterze ekonomicznym były ściśle związane z ustaleniami rządowymi. Doprowadziło to do wykształcenia się reżimowej nomenklatury mającej wyłączny dostęp do lukratywnych kontraktów rządowych. Dużą rolę w gospodarce Iranu pełni Gwardia Rewolucyjna (Sepah-e Pasdaran) podlegająca Najwyższemu Przywódcy, stworzona dla obrony wartości republiki islamskiej przez Chomeiniego. Zmonopolizowała ona dostęp do najbardziej lukratywnych kontraktów rządowych, przejmując nie zawsze oficjalną kontrolę nad najbardziej strategicznymi punktami gospodarki irańskiej i kontraktami zagranicznymi.

Prawie połowa gospodarki – 40% – jest zarządzana przez religijne fundacje „bonyads” i wytwarza od 10 do 20% całości PKB, podlegając bezpo-

¹² M. Axworthy, *Iran. Empire of the Mind*, s. 279.

¹³ Por. J. Townsend, *Economic and political implication of the war*, s. 53–54.

¹⁴ S.A. Arjomand, *After Khomeini – Iran under his successors*, 2009, s. 121.

średnio Przywódcy Islamskiej Republiki a nie instytucjom rządowym. Do jednych z najbardziej znaczących należy Fundacja na rzecz Prześladowanych (Foundation for oppressed and disabled, Bonyad-e Most) zarządzając przez przywódców Gwardii Rewolucyjnej 400 fabrykami i zakładami przemysłowymi o wartości 12 mld dolarów. Fundacja ta należąca do osobistości Gwardii Rewolucyjnej jest drugim po irańskim rządzie podmiotem gospodarczym w Iranie. Obszar ekonomicznej działalności, poza pomocą w rzeczywistości na dużą skalę, bo sięgającą ponad 100 tys. ubogich rodzin, obejmuje: przemysł spożywczy, stoczniowy, chemiczny, petrochemiczny, metalurgiczny, turystyczny, rolniczy, hotelarski i finansowy. Inne fundacje, charakterystyczne dla ekonomii irańskiej, o niewiele mniejszym „budżecie” i aktywach zarządzają kilkudziesięcioma fabrykami (w tym Coca-Colą i fabryką samochodów) oraz uniwersytetami i miejscami kultu religijnego o wartości ponad 20 mld dolarów¹⁵. Ze względów strategicznych rząd zlecił firmie powiązanej z Gwardią Rewolucyjną kontrolę nad największym irańskim projektem zagospodarowania pól gazu ziemnego South Pars o wartości 2,3 mld dolarów¹⁶.

Religijna nomenklatura nie ma ambicji bezpośredniego wywierania wpływu na politykę państwa, bo sama jest jej częścią i wykorzystuje te powiązania do realizacji własnych interesów gospodarczych.

W większości reprezentowana przez szyicki kler i jego rodziny tworzy podstawę ekonomiczną Iranu. Trzeba wspomnieć o najbogatszych i najbardziej prominentnych postaciach tego układu, takich jak prezydent Rafsandżani, jeden z najzamożniejszych ludzi w kraju, którego rodzina zarządza pistacjowym imperium o wartości niewiele mniejszej niż miliard dolarów. Kontroluje także wydobywanie miedzi (Iran posiada największe złoża w regionie).

Prezydentura Rafsandżaniego i plan pięcioletni (1988–1993) to próba ekonomicznych reform z pomocą MFW liberalizujących ekonomię przez prywatyzację niektórych państwowych gałęzi, zniesienie części subwencji do rolnictwa, i innych, licznych dotacji państwowych, pomoc dla sektora prywatnego, rozwój importu oraz eksportu. Iran otrzymał pożyczkę 20 mld

¹⁵ Energy and the iranian economy, Hearing before the joint economic committee congress of the United States 190 Congress second session, 2007, s. 21.

¹⁶ Wpływ Gwardii Rewolucyjnej doprowadził do eliminacji norweskiego, pierwotnego wykonawcy kontraktu.

dolarów, jednak reformy odniosły tylko częściowe oczekiwane skutki, a dalsze przeprowadzenie uniemożliwiły kolejne sankcje ze strony USA. Dużą część inwestycji przeznaczano na luksusowe wydatki konsumpcyjne, a nie poprawę infrastruktury czy inwestycje. W Iranie warstwa islamskiej nomenklatury czerpiącej zyski z rządowych kontraktów jest znacznie większa niż w 1979 r. Przed rewolucją mówiono o rządach tysiąca rodzin, w czasach republiki islamskiej nastąpiła jedynie zmiana tych rodów na te związane z klerem. Druga kadencja (1993–1997) to konserwacja dotychczasowego układu, a nie kontynuowanie ekonomicznych reform.

Tego typu zawłaszczania zasobów finansowych państwa są charakterystyczne dla większości państw z autorytarnym rządem, kontrolowaną przez państwo gospodarką i zmonopolizowaną przez jedną, nieweryfikowalną w drodze w pełni demokratycznych wyborów, ideologię. Tym, co odróżnia Iran i zarządzanie jego zasobami przez instytucje na pograniczu państwa i prywatnych interesów od Rosji, jest skala redystrybucji zasobów. W Chinach natomiast oprócz wykształcenia się finansowej oligarchii w rezultacie kontrolowanej deregulacji, przy zachowaniu przez partię kontroli nad strategicznymi zasobami kraju, doszło do poprawy poziomu życia większości populacji.

Tylko w tym ostatnim przypadku doszło do powiększenia, a w zasadzie do wykształcenia się klasy średniej na masową skalę. Przypadek Iranu jest inny, bowiem czas republiki islamskiej i czas ekonomicznych sankcji to stopniowy upadek tej klasy, będącej dość silną i stabilizującą częścią irańskiego społeczeństwa przez kilka dekad. Zaznaczyć jednak należy, że czas republiki islamskiej to dynamiczny rozwój urbanizacji, przede wszystkim w latach 1979–1982, kiedy to Teheran powiększył się dwukrotnie, a jedno z większych miast, Maszchad, w ciągu dekady także powiększyło się dwukrotnie. Mniejsze miasta rozwijały się jeszcze szybciej, stając się częścią zintegrowanego systemu narodowej ekonomii. Doprowadziło to do powstania, w połączeniu z rozwojem wyższej edukacji na masową skalę, nowej klasy społecznej nazwanej przez Arjomanda „prowincjonalną klasą średnią”, której życie zawodowe związane było z sektorem publicznym.

Lata republiki islamskiej to czas największego przyrostu naturalnego na świecie: z 33 mln w 1976 r. do 70 mln dziś. Znacznie zmniejszył się odsetek analfabetyzmu – w rezultacie aktywnej polityki państwa w rozwoju

edukacji do około 80% umiejących czytać i pisać. Aż 66% studiujących to kobiety, choć napotykają one lokalne trudności związane z możliwością wyboru fakultetów.

Ekonomia Iranu jest zmonopolizowana przez państwo. Wszystkie sektory tworzące podstawy PKB są zmonopolizowane, w tym rynek energetyczny, którym od wydobycia poprzez infrastrukturę i sprzedaż do ustalenia ceny kieruje państwo. Konsekwencją kolonialnej historii ekonomicznej Iranu, z zagraniczną interwencją w 1953 r., jest szczególna troska o kontrolę tych surowców przez państwo zabezpieczone regulacjami prawnymi. Ropa i gaz ziemny uznawane są za własność całego narodu, a ich dystrybucja należy do wyłącznych kompetencji rządu. Eksport ropy i gazu ziemnego stanowi główną część dochodów i wydatków budżetu państwa. Gospodarka i naród irański uzależnione są zatem od cen tych surowców oraz możliwości swobodnego dysponowania nimi na rynkach międzynarodowych. Większość, bo aż 80 do 90% całego eksportu Iranu, to eksport ropy, który dostarcza do budżetu 40–50% jego wszystkich dochodów. Jednak tylko niewielki potencjał przemysłu naftowego jest wykorzystywany, nie tylko ze względu na sankcje, ale i nieefektywność zarządzania nim w całości przez państwo, przestarzałe technologie, brak kapitału zagranicznego, brak rafinerii, brak konkurencji.

Przez dwie dekady, od rewolucji w 1978 r. do 1996 r., ceny surowców energetycznych na rynek wewnętrzny były zamrożone jako ideologicznie uzasadniana próba pomocy ubogim.

Ekonomia Iranu w dominującym stopniu oparta jest na handlu. Jest to typowa gospodarka rentowa. Renta z ropy jest na tyle wysoka, że nie sprzyja podejmowaniu wysiłków w rozwoju innych gałęzi przemysłu czy rolnictwa. Głównym pracodawcą w Iranie jest sektor publiczny, który zastąpił wiele znacjonalizowanych sektorów po rewolucji dostarczając 43% całego miejskiego zatrudnienia.

Iran ma ograniczone oficjalne związki z międzynarodowymi, nie tylko politycznymi, ale i ekonomicznymi organizacjami, takimi jak WTO, przyjęcie której w 2002 r. zablokowało USA. Rekompensuje to sobie rozwojem relacji gospodarczych z państwami azjatyckimi, przede wszystkim z Chinami. W 2004 r. zawiązały porozumienie z chińskim SINOPEC na wydobycie ropy z jednego z największych pól naftowych w kraju Yadavaran oraz z pól Azadegan i Bangestan na południu kraju. Z Turcją Iran natomiast

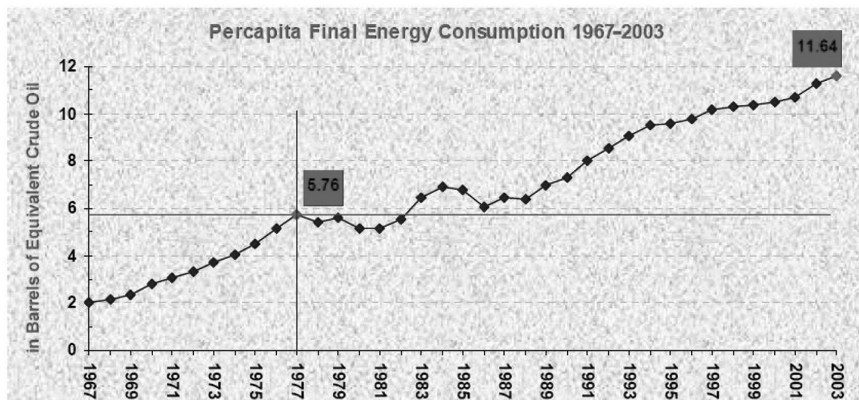
łączy oprócz eksportu ropy gazociąg dostarczający 20% tureckiego zapotrzebowania na ten surowiec. Ponadto Iran prowadzi negocjacje z Armenią, Gruzją i Rosją na temat wspólnej polityki ekonomicznej w regionie na dystrybucję gazu ziemnego.

Bilans islamskiej republiki to z jednej strony dynamiczny rozwój społeczny, wzrost populacji, wykształcenia i poprawy miejskiej infrastruktury, a z drugiej twarde dane ekonomiczne pokazujące regres ekonomii państwa w ciągu kilku dekad. PKB, wyłączając dochody z ropy, jest niższy niż przed 1976 r., a całość PKB obecnie jest mniejsza o połowę w porównaniu do czasów sprzed 1979 r. Bezrobocie pozostaje na poziomie zbliżonym do Polski, a wewnętrznym problemem jest ciągle rosnąca inflacja.

Pod względem ekonomicznym Iran pozostaje państwem o największych niewykorzystanych możliwościach nie tylko na Bliskim Wschodzie. Jego przyszłość, podobnie jak dotychczasowa historia może potoczyć się w diametralnie przeciwnych kierunkach: optymistycznie przy wykorzystaniu zasobów ludzkich i energetycznych w stronę najsilniejszego państwa w regionie lub przeciwnie: kontynuując sankcje w rezultacie programu nuklearnego, prowadząc nawet do konfliktu militarnego porównywalnego do wojny z Irakiem.

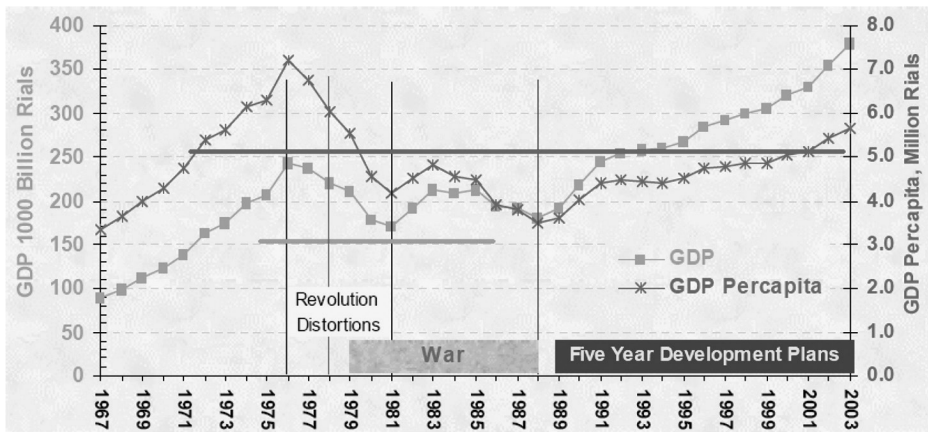
O tym, jaka będzie przyszłość, znów nie zadecydują samodzielnie sami Irańczycy, choć z każdą rewolucją są tego coraz bardziej świadomi.

Wykres 2. Wzrost konsumpcji energii w Iranie. Lata 1967–2003

Źródło: Ministry of Energy of the Islamic Republic of Iran.

Wykres 3. PKB od 1967 do 2003 r. (rewolucja islamska, wojna, plan pięcioletni)

Źródło: Ministry of Energy of the Islamic Republic of Iran.

Summary

There are five main political and economical events in Iran history and five people who made history. First of all there is time of first iranian constitution and discover and exploration oil in Iran. Iran signed the agreement with British businessman and british government on exploration Iranian oil. It was not good deal for iranian economy. Second is time of Reza Khan who wanted changed Iran country in to modern, secular republic on the based of Ataturk Turkey. Third is time of nationalisation and prime minister Mossadeq who was the hero of Iranian nation. He wanted establish secular, national democratic republic based on independed expolartion Iranian oil and build reach , independent country. Next was time of Reza Pahlavi, who started to rural reform called White Revolution was depended on British and USA support and loans. Economy based on oil and foreign adviser step by step declined. The last period on Iranian political and economic history is Green Revolution and born Islamic Republic of Iran. In spite of dynamic development of Iranian population and schools economy is still in regress because of sanction , state protecion a lot of sectors, war with Iraq and still feudal structure of Iran economy. There is rentier economy in Iran but still with chance based on natural sources like oil and gas.

Абстракт

В истории Ирана можно выделить пять основных событий политико-экономического характера и пять человек, которые оказали влияние на историю. Прежде всего, это период первой иранской конституции и начало разработки нефтяных месторождений в Иране. Иран подписал соглашение с британскими предпринимателями и британским правительством на поиски нефти. Иранской экономике это соглашение не было выгодно. Второй период – это время когда Реза-хан пытался превратить Иран в современную светскую республику по образцу Турции Ататюрка. Третий период – время национализации и премьер-министра Мосадека, иранского национального героя. Он хотел, учредить светскую, национальную демократическую республику, основанную на свободной разработке иранской нефти, и построить богатое независимое государство. Затем было время шаха Мухаммеда Резы Пехлеви, который начал с аграрной реформы или Белой Революции, основанной при поддержке и субсидиях США и Великобритании. Экономика, базирующаяся на экспорте нефти и иностранном вмешательстве, постепенно пришла в упадок. Последний период иранской политико-экономической истории – Зеленая Революция и рождение Исламской республики Ирана. Несмотря на динамический рост иранского населения и развитие образования, экономика находится все еще в упадке из-за санкций, государственного контроля многих отраслей экономики, войны и отсталой феодальной структуры. Несмотря на наличие зачатков банковской системы в Иране, экономика страны все еще опирается на экспорт природных ресурсов – нефти и газа.